

FATİMİLERİN HİCAZ POLİTİKASI

Politics of Fatimids on Hejaz

Aydın ÇELİK*

ÖZET

Bu makalede, Fatimiler devleti ile Abbasiler devleti arasındaki hilafet mücadelesi çerçevesinde Hicaz'a hakim olmanın önemini çalışmak istedik. Bu bölgenin kutsal sıfatlara sahip olan Mekke ve Medine şehirleri, dinî kimlikleri sayesinde Arap ve İslam siyasi tarihinde önemli bir saygınlığa sahipti. Bu yüzden Fatimiler Mısır'ı merkez edinmeden önce, kutsal Mekke ve Medine şehirlerini korumak suretiyle, nüfuzlarını İslamiyetin anavatanına kadar uzatmak istediler.

Fatimiler Hicaz üzerindeki hakimiyetlerini sürdürmek için ekonomik destekle birlikte, bazen diplomasiye ve kuvvete de başvurdular. Ancak el-Mustansır döneminden itibaren baş gösteren ekonomik buhranlarla birlikte Fatimilerin Hicaz bölgesindeki nüfuzları zayıflamaya başladı. Zira, Hicaz'ı elde tutmanın en önemli yollarından biri buraya sağlanan ekonomik destek idi.

Fatimilerin Hicaz'a yönelik politikalarının farkında olan Abbasiler de Hicaz'daki nüfuzlarını devam ettirebilmek için benzer yöntemlere başvurdu. Neticede, tarafların bu mücadelesinden yararlanmaya çalışan Hicaz emirleri her iki tarafla olan ilişkilerini siyasi ve ekonomik güçlerine göre ayarladılar.

Anahtar Kelimeler: Hicaz, Fatimiler, Mısır, Mekke, Medine.

ABSTRACT

In this article, we study the importance of control of Hejaz within the struggle of Caliphate between Fatimid and Abbasid. Because of their religious identity, in Hejaz region, the holy cities Mecca and Medina were very important and significant two cities in the Arab and Islamic historical and political landscape. Thus, before the Fatimids made Egypt their centre, they tried even to extend their control into the homelands of Islam, securing control over the holy cities of Mecca and Medina.

In order for Fatimids to maintain their dominance over Hejaz, in addition to economic support, they were sometimes using physical force or diplomacy. However, with the economic crisis which influenced the Hijaz region during the period of Mustansir, the Fatimid has begun to weaken. Because providing the economic support was one of the most important way of holding the Hejaz.

Abbasids were aware of the plans and policies of Fatimids toward Hejaz. In order to continue their influence in the Hijaz, they were using the similar methods

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü/ELAZIĞ

which Fatimids were using. Finally, The Emirates of Hicaz are trying to take advantage of this struggle and they set relationship with both parties according to their political and economic benefits.

Key Words: Hejaz, Fatimids, Egypt, Mecca, Medina.

Giriş

Ortaçağda Hicaz bölgesinin ulaştığı sınırlar konusunda İslam coğrafyacıları arasında farklı değerlendirmeler yapılmakla birlikte¹ genel olarak Hicaz denildiğinde daha çok Mekke Medine ve Taif şehirleri ile bir kısım toprakları Kızıldeniz sahiline paralel uzanan bölge kastedilmektedir. Hicaz ismi dinî kimliği ile bütünleştirildiğinde ise daha çok “Haremeyn” adıyla bilinen Mekke ve Medine şehirleri anlaşılmaktadır. Bizim de konu edindiğimiz bu çalışmanın esasını, ağırlıklı olarak Mekke ve Medine’yi içerisine alan ve Haremeyn olarak da isimlendirilen bölgenin, Fatımîlerle olan münasebetleri ve Fatımîlerin buraya yönelik takip ettiği politikalar, teşkil etmektedir.

Bilindiği üzere Fatımîler devleti 296/909 yılında Kuzey Afrika’da kuruldu ve yaklaşık altmış yıl sonra da Mısır’ı ele geçirdi (358/969). Hz. Fatıma’nın soyundan geldiklerini, bu nedenle de İslam dünyasındaki hilafet makamının gerçek varisleri olduklarına, Abbasîlerin ise hilafet makamını gasp ettiklerine inanan Fatımîler, özellikle Mısır ve Suriye topraklarına sahip olduktan sonra Abbasîlerin İslam dünyasındaki en büyük siyâsî rakipleri oldular. Bu tarihten itibaren Bilâdu’ş-Şam (Suriye) yanında Hicaz ile olan alakaları bu rekabetin önemli bir parçasını oluşturacaktı.

Devletler ve coğrafyalar arasındaki münasebetlerin, her ne şekilde olursa olsun, maziden gelen temel bazı dayanakları mevcuttur. Bu bakımdan Mısır ile Hicaz bölgesinin Fatımîler öncesindeki ilişkilerine kısaca göz atmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Mısır’ın Hicaz’la olan münasebetleri tarihin en eski dönemlerine kadar uzanmaktadır. Bunun böyle olmasının en önemli etkilerinden biri coğrafi yakınlık ve bu yakınlığın doğurduğu çeşitli alanlardaki münasebetlerdir. Mısır karadan Arap Yarımadası’na kuzeydoğudaki Sina Yarımadası vasıtasıyla komşu iken, güneydoğudaki Ayzâb ve Kus limanları ile de karşı

¹ Bkz., İbn Havkal, *Suretu'l-'Arz*, (ed: M.J. De Goeje), Leiden, 1938, s. 19, 21; el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden, 1938, s. 14-15; el-Kazvîni, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1998, s. 84; Zekeriya Kurşun, “Hicaz Maddesi”, *Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.17, İstanbul, 1998, s. 432-433.

kıyısında bulunan el-Câr, Cidde ve Yenbu'², limanlarıyla denizden Hicaz bölgesine komşudur. Dolayısıyla bu coğrafi yakınlık, genelde Arap Yarımadası özelde de Hicaz bölgesi arasındaki ilişkilere yansımaktadır.

Başta Mekke şehri olmak üzere Hicaz bölgesinin genel anlamda engebeli ve çorak topraklara sahip olması, daima akan akarsulara sahip olmaması, eski dönemlerden beri, bölgede ciddi bir tarımın yapılmasına imkân tanımadı. Bundan dolayı, başta Mekkeliler olmak üzere, buradaki sakinlerin geçim kaynağında ticaretle uğraşı ön plana çıktı. Dolayısıyla Hicaz bölgesi başta Yemen ve Suriye olmak üzere Mısır ve diğer ülkelerle ticari faaliyetlerde önemli mesafe kat etti. Mısır'ın Arap Yarımadası'yla olan ticarî münasebetleri Eski Mısır İmparatorluk dönemine (m.ö. 2778-2065) kadar uzandığı belirtilmektedir³.

Her iki bölgenin Eski çağlardaki ilişkilerine bakıldığında iktisadî ilişkiler yanında bir diğer etmenin de dini ilişkiler olduğu görülmektedir. Nitekim bu dönemlere yakın bir zamanda, Hicaz'ın dinî karakterinde ve soy teşekkülünde önemli bir yeri olan Hz. İbrahim'in, Mısırlı eşi Hacer ile birlikte Mısır'dan buraya geldiği bilinen bir husustur.

Öte yandan her iki coğrafya arasında beşeri yakınlığın da mevcudiyeti söz konusudur. Arap Yarımadası'nda yaşayan insanların Milattan önce bu bölgede meydana gelen kuraklık ve gıda yetersizliğinden dolayı, birkaç kez ciddi göçlere maruz kaldıkları ve bu göçlerden⁴ dolayı Mısır'ın doğu bölgelerinin kültürel yapısının birbirine benzediği Herodot⁵ ve Strabon⁶ tarafından dile getirilmektedir.

Mısır, sahip olduğu bereketli Nil nehri sayesinde, bu günkü Orta Doğu'nun sınırlarını oldukça aşan geniş bir coğrafyanın tahıl ambarı ve aynı zamanda endüstri merkezi konumundaydı. Bu yüzden Hicazlı tacirlerin alış-

² el-Câr: Kızıldeniz sahilinde bir liman şehirdir. Medine şehrine bir günlük mesafededir. Buraya Habeşistan, Mısır, Aden, Çin ve sair Hind memleketlerden gemiler yanaşır. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. 2, Beyrut, 1995, s. 92-93.

Cidde (Cudde): Yemen (Kızıldeniz) denizi sahilinde bir liman beldesidir. Mekke'nin limanı olan bu belde Mekke'ye üç gece veya bir tam günlük mesafededir. *Aynı eser*, C. 2, s. 114.

Yenbu': Burası Medine'den Kızıldeniz sahil gitmek isteyenler için bir liman olup, Medine'ye yedi merhale uzaklığındadır. *Aynı eser*, C. 5, s. 449-450.

³ Afetinan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara, 1992, s. 64-77.

⁴ Hitti, *İslam Tarihi*, (Çev, s. Tuğ), İstanbul, 1989, C.1, s. 26-27; W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Çev, F. Köprülü), Ankara, (Tarihsiz) s. 20.

⁵ George Ravlinson, *Herodot Tarihi* (Çev, Ö. Rıza Doğrul), İstanbul, 1941, s. 143.

⁶ Barthold, s. 20; Becker "Kıptiler Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, c. VI, s. 719.

veriş yaptığı önemli yerlerden biriydi⁷. Ancak ticarî münasebetlerde yol alan tarafın Hicazlılar olduğu söylenebilir.

Hicaz'ın Mısır'la olan ticari münasebetleri Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesinden kısa bir müddet öncesine kadar devam etti⁸. Mısır Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Hicaz'dan Mısır'a tüccar olarak gidenler bu kez askerî ve siyasî kimlikleri ile gittiler. Hicaz'ın iki önemli şehri olan Mekke ve Medine İslamiyetin yayılmasıyla birlikte daha önce hiç ulaşamadıkları farklı bir statüye kavuştular. Biri hilafet merkezi oldu, diğeri ise her yıl hac için gelen inananların buluştuğu kutsal bir şehir. Mısır'ın gıda ürünleri ve endüstri malları yine Hicaz'a gelmeye devam etti. Fakat bu kez farklı bir sıfatla yani haraç ve vergi olarak⁹, Mısır'ın Müslüman olanları ise Mekke ve Medine'ye farz olan hac ibadeti için gelmeye başladılar.

Hicaz'ın gıda yetersizliği çektiği zamanlarda, Mısır ülkesi buranın zahiresini ve gıdasını temin etmeye devam etti. Nitekim fetihten kısa bir müddet sonra Hicaz'da meydana gelen meşhur kıtlık yılında “Ramade Yılı” (m. 640)¹⁰ Mısır hububatı Hicaz'ın imdadına yetişti.

Emevîlerin iktidarı ile Medine'nin hilafet merkezi olmaktan çıkması, Hicaz'ın iktisadi vaziyetini olumsuz etkiledi. Zira Medine'ye gelen vergi ve diğer mallar Şam'a gönderilmeye başlandı. Emevîlerle uzlaşmayan

⁷ Hitti, C. 1, s. 58,60; M. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, İstanbul, 1993, C.1, s. 325; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi* (Çev, N. Gök), C.1, s. 38.

⁸ Mısır'ı fetheden Amr b. el-Âs Müslüman olmadan önce Arabistan'ın buhurunu Taif'in deri ve sahtiyânlarını satmak için buraya gittiği rivayet edilmektedir. Benzeri bilgiler Muğire b. Şu'be' için de zikredilmektedir. Bkz. İbn Abdilhakem, *Futuhu Mısır ve Ahbaruha*, Kahire, 1920, s. 53 vd.; Hitti, C.1, s. 243, Hamidullah, C. 1, s. 313; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ* (Neşr. M. H. Şemseddin) - Beyrut, 1987, C.3, s. 357.

Mısır'la olan ticaretin Mekkeliler için önemi Hudeybiyye (6/628) barış antlaşmasındaki “...Kureyş'ten her kim Mısır veya Şam'a doğru yol aldığında Medine'den geçerse canı ve malı emniyette olacaktı...” maddesinde kendisini göstermektedir. Bkz., Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye li'l-'Ahdî'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Raşıde*, Beyrut, 1985, s. 77; C. Zeydan, C. 1, s. 86-87.

⁹ Belâzurî'nin verdiği bilgilere göre Mısırlılarla yapılan antlaşmada; Mısırlılar her yıl (İslama göre durumu cizye vermeye elverişli olanlar) iki dinar vergi ile birlikte üç irdebb buğday, iki kıst zeytinyağı, iki kıst bal ve iki kıst sirke, yünden bir cübbe, pelerin veya sarık, şalvar ve bir çift ayakkabı veya yünden cübbe yerine Kıpti kaftanı... vereceklerdi. Bkz., el-Belâzurî, *Futuhu'l-Büldan* (Çev, M. Fayda), Ankara, 2002, s. 306-308; İbn Abdilhakem, s. 69.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi Târîh* (çev, B. Eryarsoy), İstanbul, 1985, c. 2, s. 507; İbn Abdilhakem, s. 162-165.

Hicazlılar aynı şekilde Abbasîlerle de uzlaşma içerisinde olmadılar. Hilafetin bu topraklardan uzaklaşmasını pek hazmedemeyen Hicazlılar bundan dolayı siyasi iktidarlara problem çıkarttıkları vakidir. Abbasîlerin yıkılmasında katkı sağlayan Hicazlılar, Abbasîler döneminde de baskıya maruz kaldılar. Çünkü onlar hilafetin yeniden evlâd-ı resule geçmesini desteklediler. Nitekim bu tepkilerini zaman zaman çıkardıkları isyanlarla gösterdiler. Ancak her halükârda Fatımîler Afrika'da devlet kuruncaya kadar Abbasîler buraya nüfuz etmek bakımından ciddi bir sıkıntı yaşamaksızın Mekke ve Medine'de hutbeyi kendi adlarına okuttular.

Kuzey Afrika'da halifeliğini ilan eden Ubeydullah el-Mehdî ve ondan sonra gelen halifeler, Abbasî iktidarını bertaraf etmek amacıyla takip ettikleri doğu politikasında, öncelikleri arasında Mısır ve Suriye'yi ele geçirmek, ve Hicaz bölgesini kendi nüfuz altına almak vardı. İlk Fatımî halifesi Ubeydullah'ın bu konuda teşebbüsleri söz konusudur. Bu maksatla Mekkelilere mektup yazarak onları kendisine itaat etmeye ve bu olduğu takdirde onlara güzel davranılacağına dair söz verdi. Ancak Mekkeliler o zamanlar onun bu teklifini olumsuz yanıtladılar. Zira Fatımîler henüz güçlü bir devlet değildi ve onlardan uzakta idiler¹¹.

Nihayetinde Fatımîler dördüncü halife el-Muizz zamanında Mısır'ı ve Şam'ın büyük bir kısmını ele geçirdiler. Fatımîler Mısır'ı istila edince en eski dönemlerden beri siyasi ve coğrafi temasa sahip olan iki ülke arasındaki irtibattan ve dini konumundan dolayı Hicaz'ı kendi egemenliği altına almak fikrini yürürlüğe koymak bakımından daha elverişli bir konuma geldiler. Böylece siyasi olarak İslam âleminde güç kazanmak ve Abbasîleri, hilafetin temsilcisi olması yönünden zayıflatmak amacıyla, dikkatlerini bu kutsal topraklara yönelttiler. Abbasîler Mekke ve Medine'yi idaresi altında bulundurmanın, hilafete sahip olmanın bir hakkı olarak Müslümanların güvenini kazanmak açısından ne kadar önem arz ettiğinin pek de bilincinde değillerdi. Buna mukabil Fatımîler bu iki şehrin idaresini ele geçirmeye tamah ettiklerinde ikisi arasında, yeni bir nazariye ortaya çıktı. Bu nazariye şuydu; gerçek Emîru'l-mü'minîn Haremeyn üzerinde nüfuz kurabilirdi. Dolayısıyla Mekke ve Medine hutbelerinde ismi okunan kimselerin İslam aleminin gerçek idarecileri olacaktır, düşüncesinde olmaları, onları Mekke

¹¹ M. Süheyl Takûş *Târihu'l-Fatımiyyîn fi Şimâli İfrikiyye ve Mısır ve Bilâdi's-Şam*, s. 109-110.

ve Medine eşrafına yakınlaştırmaktaydı. Bu teori, Osmanlı sultanlarının hilafeti için de gerekçe olarak kullanılmaktaydı¹².

Mukaddes şehirlere hakim olma noktasındaki bu sürtüşmeden faydalanan üçüncü taraf ise Hz Ali'nin soyundan gelen Hicazlı alevilerdi. Bunlardan Hasan Oğulları eşrafı Medine'de müstakil, Hüseyin Oğulları eşrafı ise Mekke'de müstakil idi¹³.

el-Muizz henüz Kuzey Afrika'dan Mısır'a gelmeden önce 348/958 yılında Mekke ve Medine'de iktidarda olan Hasan b. Ali b. Ebî Talib Oğulları ile Ca'fer b. Ebi Talib Oğulları arasında çatışma çıktı ve birbirlerinden adam öldürdüler. Taraflar arasındaki bu problem el-Muizz'in Hicaz'a yönelik hedefini gerçekleştirme imkânı tanıdı. el-Muizz bu kesimleri barıştırmak üzere buraya gizlice mal ve elçiler gönderdi. Onun elçileri tarafları Mescid-i Haram'da bir barış antlaşmasına ikna ettiler. Yapılan görüşmelerde Halifenin elçisi Hasan Oğulları'ndan öldürülenlerin diyetini karşıladı. Bu teşebbüs Hicaz eşrafının Fatımilerin sempatisini kazanmasına vesile oldu. el-Muizz'in komutanı Cevher es-Sıkillî Mısır'ın fethini tamamlayınca, Hasan b. Ca'fer harekete geçti ve Mekke'yi istila etmek suretiyle hutbeyi el-Muizz adına okuttu. el-Muizz Kuzey Kuzey Afrika'dan kendisine, harem ve buraya bağlı yerleşim birimlerine atandığına dair resmi belge gönderdi¹⁴.

Anlaşıldığı kadarıyla Hicazlılar Fatımilerin artan gücünü kendileri için daha iyi bir seçenek olarak gördüler. Karmatî tehlikesini bertaraf etmekte güçsüz kalan Abbasilere mukabil Fatımilere dayanmayı tercih ettiler. Özellikle de Fatımiler, insan ve maddî kaynaklar yönünden zengin olan, Mısır'ı istila ettikten sonra¹⁵.

el-Muizz Mekke ve Medine'de hutbenin kendi adına okunduğunu öğrendiğinde, bir memnuniyet ifadesi olarak, Mısır valisi Cevher es-Sıkillî'ye, Hicaz'a mal ve eşya göndermesini emretti. Makrizî'nin

¹² Muhamed Cemaluddin Surûr, *Siyâsetu'l-Fatımıyyîn el-Hariciyye*, s. 23, M. Süheyl Takûş, s. 231; Hasan Ahmed Mahmud-Münâ Hasan Ahmed Mahmud, *Mısru'l-İslamiyye*, Beyrut, Kahire, 1990, s. 229.

¹³ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti* (Çev, Salih Şaban), İstanbul, 2000, s. 13; Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 23.

¹⁴ el-Makrizî, *İtti'azu'l-Hunefâ bi Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatımıyyîn el-Hulefâ* (Thk. Cemaluddin Şeyyal), C. I, Kahire, 1948, s. 145-146; Hasan İ.Hasan, *Târihu'd-Devleti'l-Fatımıyyîn fi'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdu'l-Arab*, Kahire, 1981, s. 238; M. Süheyl Takûş, s. 231-232; Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 23-24, Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fatımiler Devleti*, Ankara, 2007, s. 219-220.

¹⁵ M. Süheyl Takûş, s. 232.

belirttiğine göre, 359/ yılında asker ve 20 yük miktarında mal ve birkaç yük eşya gönderdi. Bu hediye ve malların dağıtımı için bir de komutan gönderdi Bu sayede buradaki nüfuzunu kolaylıkla yaydı.¹⁶.

Ancak Fatımilerin Hicaz nüfuzu birkaç yıl sonra sona erdi. Zira Abbasiler Karmatilerin desteği ile Mekke'de yeniden nüfuz sahibi oldular. Çünkü Karmatiler Fatımileri Suriye'de yenip hutbeyi Abbasi halifesi el-Muti' ve el-Hasan el-Karmatî adına döndürmüşlerdi. Hacılar 359/970 yılında Iraklı hac emîri Bağdat Nakîbu't-Talibîn'i olan Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Musa'nın liderliğinde hac farızasını yerine getirdiler. Ahmed b. Musa, Abbasilerin yeniden Mekke'de nüfuz sahibi olduğunu ilan etti ve Abbasi halifesinin isminin yer aldığı bayraklar taşıdı. Fakat Medineliler hutbeyi el-Muizz adına okumaya devam ettiler¹⁷.

Ancak el-Muizz Mekke şehrinde hutbenin yeniden Abbasiler adına okunmasını kabullenmedi ve 360/971 yılında Fatımi nüfuzunu yeniden tesis etmek için bir ordu gönderdi. Bu orduya Medineliler de katıldı. Fakat Ordu Karmatî ve Mekke'nin Hasan Oğulları eşrafından oluşan ittifaka karşı yenildi. Fatımiler Hicaz işleriyle ilgileninceye kadar Hasan el-A'sam Mısır'a saldırıya geçti (361/ 971). Bu esnada el-Muizz Abbasi nüfuzunu kırmak için siyasi yola başvurdu. Hilal Oğulları ve diğer bedevi Arap kabilelerini kışkırtarak onları 363/974 yılında Hac kabilelerine saldırttı ve bu yılda Haremeyn'deki hutbeler el-Muizz adına okundu. Bu tarih Fatımilerin Hicaz'da tam anlamıyla hakim olmalarının başlangıcı olarak sayılmaktadır. Hicaz'daki siyasî kabule sevinen el-Muizz, Kâbe'ye çok değerli bir örtü¹⁸ hediye etti. Daha önce bu örtü Abbasiler tarafından gönderiliyordu¹⁹.

Hicaz eşrafı ile el-Muizz arasındaki ilişkiler git gide derinleşti. Karşılıklı elçi alış-verişi ile ilişkiler daha da pekiştirildi. Bu dostluk, Hicaz idarecilerinin taleplerinin geri çevrilmemesinde kendisini göstermektedir. Nitekim 365/975 yılında Mekke emîri Şerif Ca'fer b. Muhammed el-Hasenî, el Muizz'e gönderdiği mektupta ondan, kız kardeşi Safiyye'nin mal ve

¹⁶ el-Makrîzî, *İtti'azu'l-Hunefâ*, C. I, s. 172, Hasan İ.Hasan, s. 238, Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 24; M. Süheyl Takûş, s. 232. Hasan Ahmed Mahmud-Münâ Hasan Ahmed Mahmud, s. 229

¹⁷ M. Süheyl Takûş, s. 232.

¹⁸ el-Muizz'in Kâbe için yaptırdığı ve sarayın avlusunda teşhir ettiği örtü ile ilgili verilen bilgilerde; kare şeklinde olan bu örtü kırmızı dîbâcedan mamul idi. Kenarlarında 12 adet altın hilal vardı. Her hilalin içinde altın bir turunc ve her turuncun içinde de güvercin yumurtası büyüklüğünde 50 tane inci vardı. Kırmızı, sarı ve mavi yakutlarla süslü olan bu örtünün etrafında zümrütle yazılmış hacla ilgili ayetler yazılıydı... Bkz, el-Makrîzî, *İtti'azu'l-Hunefâ*, c. I, s. 193.

¹⁹ M. Süheyl Takûş, s. 232-233.

mülkünü kendisine iade etmesini talep etti. -Safiyye Mısır'da ikamet etmekteydi ve eşi ise Karmatilere destek vermişti. Mallarını müsadere eden Fatımîlerin intikam alacağı korkusuyla da saklanmaktaydı.- Nitekim el-Muizz bu isteğe olumlu cevap vererek mal ve mülkünün geri verilmesini emretti. Böylece Safiyye gizlenmeye son verdi ve emniyette oldu. Keza başka bir mektupta da Amr b el-Âs'ın oğluna vakfedilen "ahbâs" (halife veya Sultanlar tarafından ihsan yoluyla bazı kimselere verilen ve vergiden muaf olan zirai toprak)'ın, kendilerine iade edilmesini istedi. Fatımîler bu ahbâs malına el koymuştu. el-Muizz bu konuda da onların isteğini yerine getirdi ve bu malın iadesini emretti. Onların bu taleplerini yerine getirmek suretiyle, el-Muizz, Hicaz'a yönelik "iyi ilişkiler" politikasına uygun hareket ediyordu²⁰.

Bu politikalar sonucu el-Muizz vefat edinceye kadar Mekke ve Medine'de hutbe onun adına okundu. Ondan sonra oğlu el-Aziz başa geçti. Ardından Hicaz'da Fatımîler adına okunan hutbe kesildi. Mekke ve Medine eşrafı hutbeyi keserek Abbasî halifesi et-Tâi' adına okuttular. Ancak el-Aziz'in, Abbasî nüfuzunun yeniden Hicaz'da yerleşmesine tahammülü yoktu. Bunun üzerine 366/977'de oraya İdris b. Zirî es-Sinhâcî'yi hac amiri olarak gönderdi. O Hameyn'i istila etmek suretiyle hutbeyi yeniden el-Aziz adına okuttu²¹.

Abbasîler nüfuzlarını yeniden elde etmek için güç kullanmak zorunda idiler. Bu maksatla Adûdu'd-Devle el-Büveyhî 368/978 yılında Mekke'ye bir askeri kuvvet sevk etti. Bunun üzerine Mekke'nin ileri gelenleri Abbasî hilafetine tabiiyetliklerini bildirmeye mecbur kaldılar. Kezâ, el-Büveyhî Mekke ile Bağdat arasındaki yolu ıslah etti. Mekke ve Medine'deki fukaralara yardım dağıttı. Ancak, Halife el-Aziz dönemi boyunca Hicaz bölgesinin ihtiyaç duyduğu, buğday, arpa, un, zeytinyağı, koku ve mum vs. ile birlikte bolca hediye ve Kâbe örtüsü gönderilmesi, Hicaz eşrafına ikramda bulunulması sayesinde, Fatımîler bir yıl sonra bölgede nüfuzlarını yeniden elde ettiler.²²

Buna rağmen Fatımî nüfuzu el-Aziz'in ilk yıllarında Mekke ve Medine'de istikrara kavuşmadı. Zira Adududdevle b. Büveyh, Hicazlılar tarafından Irak'ın hac emiri olarak davet edilmiş olduğundan, el-Aziz 380/990'da Hicaz memleketine bir hamle daha yapmak mecburiyetinde

²⁰ M. Süheyl Takûş, s. 233.

²¹ Hasan İ.Hasan, s.238; Hasan Ahmed Mahmud-Münâ Hasan Ahmed Mahmud, s. 229; Ali Hasan el-Harbutli, *el-Aziz Billah el-Fatimî*, Kahire, 1968, s. 132,

²² M. Süheyl Takûş, s. 254.

kaldı. Buranın halkı sıkı bir muhasaraya tabi tutuldu. Bunun üzerine bu şehirlerde gıda sıkıntısı yaşandı ve fiyatlar arttı. Böylece de iki kutsal şehrin ileri gelenleri Fatımî egemenliğini kabul etmek zorunda kaldılar. Neticede hutbe Mekke ve Medine’de yeniden el-Aziz adına okutuldu. Böylece Fatımîler Hicaz’ın egemenliğinden vazgeçmeyeceklerini ispat ettiler.²³

Tabiatıyla, Fatımîlerin Mekke üzerindeki egemenliği esnasında, hac işler Mısır’dan düzenledi. Iraklıların hacca gidişleri ise 381/991 yılından itibaren Fatımîlerin intikam alma korkusundan dolayı kesintiye uğradı. Mekke emîri İsa b. Ca’fer 384/994 yılında vefat edinceye kadar Mekke’deki hutbe Fatımîler adına okundu. Tarafların iyi ilişkilerinin bir göstergesi olarak, İsa emirliği döneminde Mısır’a gitti ve Halife Aziz tarafından en iyi şekilde karşılandı²⁴.

Öte yandan İslam dünyasının gerçek halifeleri olduğuna inanan Abbasîler, Harameyn’de hutbenin kendileri dışındaki birilerinin adına okunmasına sessiz kalmazdı. Abbasî halifesi el-Kadir (381-422/991/1031) kardeşi İsa’nın ölümüyle Mekke emîrlğine geçen eş-Şerif Ebu’l-Futûh el-Hasan b. Ca’fer’i kendi tarafına çekmek istedi. Bu maksatla ona, bu görevi kendisinden sonra miras olarak sülalesine tevdi edeceği vaadinde bulundu. Ancak o bu teklifi reddederek Fatımîlere bağlı kalacağını bildirdi ve el-Kadir’in kendisine gönderdiği mektubu da el-Aziz’e gönderdi. Buna teşekkür eden el-Aziz, kendisine hil’at, mal ve Kâbe örtüsü gönderdi. Medine’de Hüseyin Oğullarının ilk müstakil emiri sayılan Medine emîri Tahir b. Müslim de 381/991 yılında vefat edinceye kadar hutbeyi Fatımîler adına okuttu. Tahir’dan sonra yerine -Mühennâ lakabıyla- oğlu geçti. O da Medine’de babası gibi Fatımî liderliğini kabul etti. Mekke’nin idaresine gelince, bu dönemde İsa b. Ca’fer (Hasan Oğullarındandır) valilik yaptı. O 384/994 yılında vefat edince onun yerine kardeşi Ebu’l-Futûh el Hasan b. Ca’fer geçti. Burada da hutbeyi Fatımîler adına okutunca hem Mekke hem de Medine’de hutbeler Fatımî halifeleri adına okundu²⁵.

Tüm bunların sonucunda Fatımîlerin Hicaz’daki egemenlikleri Halife el-Aziz döneminde kök saldı. el-Aziz’in Karmatîleri yeniden kendi saflarına çektikten ve Abbasîlere karşı onları desteklediği esnada bu egemenlik daha da güçlendi. Nitekim Karmatîlerin elçisi 382/992 yılında Mısır’a gidip el-Aziz’in itaatine girdiklerini ilan etti. Bu siyasetin etkisiyle Karmatîlerin Hicaz saldırıları durdu ve ardından da Abbasî mülkiyetine yöneldiler.

²³ Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 24. M. Süheyl Takûş, s. 253-254.

²⁴ M. Süheyl Takûş, s. 254.

²⁵ Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 24-25, M. Süheyl Takûş, s. 254-255.

Basra'ya saldırdılar ve Iraklıların hacca gelmeleri önünde engel oluşturdular²⁶.

Abbasî halifesi el-Kadir, Mısır'ın 386/996 yılındaki siyâsi vaziyetini fırsat sayarak Mekke emîri Ebu'l-Futûh'u kendi yanına çekmeye yeniden teşebbüs etti. Lakin o bu teklifi de reddederek Hakim'e itaat etmeye devam etti. Fakat hac farızasını yerine getirmek için gelmek isteyen Iraklı hacılara müsamahalı davrandı. Hakim bu duruma razı olmayıp, Iraklıların hac kafilesine itiraz etti. Onun maksadı Abbasîlerin hacıları himaye etme ve Haremeyn üzerindeki etkisini ortadan kaldırmaktı. Bundan dolayı da Remle'deki Cerrâh Oğulları emîri Müferrec b. Dağfel'e kafilere engel olmasını emretti. Cerrâh Oğlu emri yerine getirmek istedi. Lakin kafilere yer alan eş-Şerîf Rızâ ve kardeşi el-Murtazâ'nın mevcudiyeti, kafilenin yoluna devam etmesine yol açtı. Zira onlar İbn Cerrâh'ı, bundan sonraki yıllarda Iraklı kafilenin gitmeyeceğine dair ikna etmeleriyle bu izni kopardılar. Mekke emîri Ebu'l-Futûh, idaresinin ilk yıllarında Fatımî halifesi Hakim Biemrillah'a bağlı kaldı. Hakim, Medine valisi el-Hasan b. Tahir el-Hüseynî ve ailesinin Fatımî nesebini yerdiklerini duyunca, Mekke emîri Ebu'l-Futûh'a, Medine'yi istila edip sahiplerini kovmasını emretti. Bunun üzerine Ebu'l-Futuh 390/1000 yılında Medine'ye bir sefer düzenledi ve Haremeyn'i kendi idaresi altına aldı²⁷.

Hicrî beşinci asrın başlarında Fatımî halifesi Hakim ile Hicaz emîri Ebu'l-Futûh'un ilişkileri bozuldu. Hakim'in 395/1003 yılında kendisine tabi olan vilayetlere gönderdiği ve halkın huzurunda okunmasını istediği sicilin içeriğinde sahabelere karşı bazı olumsuzlukların yer alması Ebu'l-Futûh'u kızdırdı. Ancak bu durum onun itaatten çıkmasına sebebiyet vermedi. Zira o, isyan eden Ebu Rakve²⁸'ye karşı kazandığı zaferden dolayı, halife Hakim'i

²⁶ M. Süheyl Takûş, s. 255.

²⁷ M. Süheyl Takûş, s. 297, Endülüslü coğrafyacı Ebu Ubeyd el-Bekrî (ö. 487/1094)'nin ve onu teyid eden kaynaklara göre halife Hakim Kahire ile Fustat arasında üç meşhed inşa etti. Amacı Medine'den buraya Resulullah, Hz. Ömer ve Ebu Bekr'in cesetlerini nakletmek suretiyle burayı Hac mekânı haline getirmektir. Böylece siyasi, dini ve iktisadi avantajlar elde edecekti. Ancak onun bu teşebbüsü başarısız oldu. Ebu Fahd ise bu teşebbüsün 390/1000 yılında gerçekleştirildiğini belirtmektedir. el-Bekrî devamla, Hakim kendi adamlarına, Resulullah'ın kabrine yakın bir yerden evine açılacak bir tünel kazmak suretiyle u işi gerçekleştirmek için mal verdiğini, ancak Medinelilerin bunları kısa zamanda fark edip bu işe teşebbüs eden adamları öldürdüklerini ve sert bir şekilde cezalandırdıklarını, belirtmektedir. Bu vazifenin Hakim Biemrillah tarafından Mekke emîri Ebu'l-Futûh el-Hasan b. Ca'fer'e verildiği belirtilmektedir. Bkz. Eymen Fuad Seyyid, *Tarîhu'd-Devleti'l-Fatimiyye Tefsi Cedid*, Kahire, 1992, s. 113-114.

²⁸ Asıl ismi Velid b. Hişam b. el-Muğîre b. Abdurrahman olan Ebû Rakve, Endülüslü Emevîleri ailesine mensuptur. Barka'da çocuklara ders vermeye meşgul iken (Sünnî) halkın

tebrik etmek için 396/1006 yılında Kahire'ye gitti. Hakim ona hil'ât giydirip ikramda bulundu ve onu vezir Bercevan'ın evinde misafir etti. Ancak 400/1010 yılına gelindiğinde her ikisi arasındaki ilişkilerde yeniden soğukluk meydana geldi. Bu yılda Hakim Dâî Eftekin el-'Adudî'yi, Ca'fer b. Muhammed b. es-Sadık'ın evini açmak emirnâmesiyle birlikte Medine'ye gönderdi. Hakim emirnâmesinde onun evinde bulunan mushaf, kılıç, kisve, karyola ve mızrağa el koymasını yazıyordu. Dâî görevini tamamladıktan sonra beraberindeki bir grup alevî ileri gelenleriyle birlikte Mısır'a geri döndü. Onlar Kahire'ye geldiklerinde Hakim onlara az bir nafaka verdi ve karyolayı da iade ederek geri kalanları aldıktan sonra onlara: "onlara ben daha layıktım" dedi. Bunun üzerine heyettekiler oradan kızgın ayrıldılar ve aleyhinde propaganda yaptılar²⁹.

Hakim'in bu tasarrufu Hicaz eşrafını etkiledi. Neticede Mekke emiri Ebu'l-Futûh ile Fatımî halifesi Hakim Biemrillah'ın irtibatı koptu. Bunun ana nedeni ise daha önce Mısır'da Vezirlik yapan Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Ali b. el-Mağribî ile Filistin'de bulunan Cerrah Oğulları'nın kendisini Fatımîlere karşı kışkırtmalarıdır.

Bu gelişmenin seyri şu şekilde cereyan etti;

Filistinde bulunan Cerrâh Oğullarının Fatımî devletine bağlılığı zaten pamuk ipliğine bağlı idi. Bu yüzden uygun fırsatı yakaladıklarında harekete geçmeye meyilli idiler. Nitekim halife Hakim'in ilk dönemlerindeki sıkıntılı şartları fırsat addedip bağımsız bir devlet olmak için isyan ettiler. Bu maksatla da Müferrec b. Dağfel b. Cerrâh et-Tâî 388/998 yılında Remle şehrini istila etti. Ardından da Askalan'a yürüdü. Ancak bu teşebbüs Fatımî komutanı Ceyş b. es-Samsâme'nin karşı hareketi ile bastırıldı. Müferrec b. Dağfel ve kuvvetleri ondan sulh ve eman istediler. Ceyş onları affetti ve emân verdi. Onu yeniden Remle'ye vali olarak atadı³⁰.

Bu vezir, yani Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Ali b. el-Mağribî'nin ailesi ayan ve vezirler sülalesinden olup güçlü bir aileydi. Ancak Hakim Biemrillah'ın babasına ve amcasına yaptığı haksızlıklardan dolayı, el-Mağribî, Hakim'den hem hoşlanmıyordu hem de korkuyordu. Bundan dolayı onun konumunu zayıflatmak istiyordu. Hakim Biemrillah'ın kendisine kızdığını anlayan el-

idareye olan tepkisinden yararlanmak suretiyle etrafına topladığı kalabalık yandaşlarıyla 395/1005 yılında Fatımî halifesi Hakim Biemrillah'a karşı bölgesinde isyan başlattı. Bir yıl süren bu isyan zorluklarla bastırılabilirdi. Bkz., Muhammed Cemaluddin Surûr, *ed-Devletü'l-Fatimiyye fî Mısır*, C. 2, s. 223-224; Ahmed Muhtâr el-'Abbâdî, *fî't-Târihi'l-'Abbâsî ve'l-Fatimî*, Beyrut, Tarihsiz, s. 288.

²⁹ M. Süheyl Takûş s. 297-298, Eymen Fuad Seyyid, s. 115.

³⁰ M. Süheyl Takûş, s. 289,

Mağribî başına bir iş gelebilir korkusuyla Mısır'dan kaçtı ve Filistin'deki Hassân b. Müferrec'e sığındı. Hassân'ı, Hakim'in itaatinden çıkması için kışkırtmaya başladı.³¹

Bir yıl sonra Cerrâh Oğulları Filistin'de eski Mısır veziri el-Mağribî'nin teşvikiyle bağımsızlık teşebbüslerini yinelediler. Daha sonra da kabile reisi bu eski veziri, Hakim'in aleyhinde propaganda yapmak ve Mekke emiri Ebu'l-Futûh'u hilafete davet etmek üzere Mekke'ye gönderdi. Ebu'l-Kasım b. el-Mağribî'nin oraya gitmesinden sonra Mekke emiri Ebu'l-Futûh, onun önerilerini uygun buldu. Daha önce Fatımîlere bağlı iken Mekke'de hutbeyi kendisi için okuttu ve er-Raşîd Billâh (er-Raşîd Lidinillah) lakabını aldı. Ardından biatlarını almak üzere Mekke'den ayrılıp Remle'deki Cerrâhoğullarına gitti. el-Mağribî, Süleym, Hilal ve 'Avf b. 'Amîr kabileleriyle temasa geçip onları da bu yeni ittifak içine kattı. Böylece Bilâdu'ş-Şam'ın çoğu yerinde hutbe Ebu'l-Futûh adına okunmaya başlandı. Öte yandan, Ebu'l-Futûh halife lakabını alınca, Kâbe'de bulunan altın ve gümüş eşyaları söktü ve kendi adına sikke bastırdı. Hakim'in Hicaz halkı için gönderdiği malları da Şam (Suriye) Araplarının desteğini almak için kullandı.³²

Ebu'l-Futûh'un hilafet kastıyla ortaya çıktığı ve Hassân b. Müferrec ve vezir Ebu'l-Kasım'ın da kendisine destek verdiği haberi Hakim Biemrillah'a ulaştığında, 401/1011 yılında Remle'de isyan için birleşenlerin üzerine Ali b. Ca'fer b. Felâh komutanlığında ayrı bir askeri sefer düzenledi. Ancak Fatımî kuvvetleri rakiplerine yenildiler.³³

Bu askerî seferden netice alamayan Hakim, zaman kaybetmeden, bir dizi siyasî tedbirler almak suretiyle bu işi halletme yoluna gitti. Bu maksatla deniz ve karadan Mekke'ye mal ve gıda girişini yasakladı. Hatta buraya giden insanları yoldan geri çevirdi. Ebu'l-Futûh'un amcası oğlu Ebu't-Tayyib'e Harameyn'e valilik teklifinde bulunmak üzere mektup gönderdi. Aynı zamanda Ebu'l-Kasım'ı etkisizleştirmek için ona ve Hasan Oğullarının ileri gelenlerine mal gönderdi. Gönderdiği hediyeler ve elbiseler hariç olmak üzere ona ve kardeşlerinin her birine 50.000 dinar aynı olarak ödeyeceğine

³¹ M. Süheyl Takûş, s. 289-290, Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 25.

³² Antâkî, Yahya b. Saîd, *Tarih* (Ed., L. Cheikho, B. C. Carra De Vaux, H. Zayyat), La Durbeco, 1954, s. 201; el-Makrîzî, *el-Mevâ'izu ve'l-İ'tibaru fî Zikri'l- Hitati ve'l-Âsâr*, II, Kahire, 1270, s. 157, el-Makrîzî, *İtti'azu'l-Hunefâ bi Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatimîyyîn el-Hulefâ*, (Thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed), C. 2, Kahire, 1996 s. 95; M. Süheyl Takûş,, s. 290, Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 25-26, Hasan İ.Hasan, s. 238.

³³ el-Makrîzî, *İtti'azu'l-Hunefâ*, C. 2, s. 87; M. Süheyl Takûş, s. 290,

dair söz verdi. Bunun üzerine kardeşleri Ebu'l-Kasım'dan ayrıldılar ve Hakim'in itaatine girdiler³⁴.

Aynı şekilde Fatımî halifesi, Hassân'a, babası Müferrec b. el-Cerrâh'a ve bu ikisinin dışındakilere verdiği mal ile yakınlık gösterdi. Bu şekilde onlar da Ebu'l-Futûh'dan yüz çevirdiler. Ebu'l-Futûh, Cerrâh Oğullarının kendisinden ayrıldıklarını ve fikir değiştirdiklerini anladığında, vezir Ebu'l-Kasım el-Mağribî'nin yanına giderek ona şöyle dedi: "Sen beni bir işe soktun ve memleketimden çıkarttın, beni öyle insanların eline bıraktın ki gelirlerini Hakim'in lehine ve aleyhine harcıyorlar, beni dirhemlerle bir meta olarak satıyorlar. O halde sana düşen beni nasıl bu işe bulaştırdıysan, aynı şekilde kurtarmandır. Hicaz'a geri gitme yolunu bana kolaylaştır. Artık ben dönüştüğüme razıyım". Ardından Müferrec b. Cerrâh'ın yanına gitti ve onun çocuklarının kendisine karşı olan tutumunu haber verdikten sonra ona şöyle dedi: "Beni Mekke'ye götüreceksin ve zorda koymayacak adamlar istiyorum". Bunun üzerine Müferrec kendi kabilesinden bir grupla birlikte onu Mekke'ye gönderdi (1012-13/403). Adamları tarafından karşılanan Ebu'l-Futûh Hakim Biemrilah'la mektuplaşarak ondan özür diledi. Ömrünü kabul eden Hakim, onu yeniden Mekke idarene atadı. Hakim'e bağlı kalan bu zat kendi adına sikke bastırıldı. Vezir el-Mağribî ise halifenin emâmı kendisine ulaşmadan Bağdat'a gitti³⁵.

Emîr Ebu'l-Futûh el-Hasan b. Ca'fer, Mekke emirliğine döndükten sonra Fatımîlerin itaatinden hiç çıkmadığı gibi aksine onların bu kutsal beldedeki egemenliklerini hep muhafaza etti. Hutbeyi, onun vefatından sonra da oğlu halife Zahir adına, ondan sonra da halife Mustansır adına okuttu. Ebu'l-Futuh 427/1036 yılında vefat edinceye kadar hutbeyi Fatımîlere bağlı kalarak onlar adına okutmayı sürdürdü. Kendisinden sonra yerine geçen oğlu Şükr nüfuzunu Medine'ye de yaydı ve Haremeyn'de hutbeyi el-Mustansır adına okuttu. Bu durum onun 453/1061 yılında ölümüne kadar devam etti³⁶.

Şükr b. Ebu'l-Futûh çocuk sahibi olmadığından kendisinden sonra yerine başa geçecek evladı yoktu. Onun ölümüyle Süleymanoğullarının Mekke'deki nüfuzu sone erdi. Buranın idaresine o dönemde Haşimîlerin reisi olan Muhammed b. Ca'fer b. Ebî Haşim Muhammed geçti. 454/1062 yılında bu yüzden çıkan savaşta Süleymanoğulları yenildiler ve Hicaz'dan

³⁴ el-Makrîzî, *İtti'azu'l-Hunefâ*, C. 2 s. 90; Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 26; Hasan İ. Hasan, s. 239; M. Süheyl Takûş, s. 290-291; Hasan Ahmed Mahmud-Münâ Hasan Ahmed Mahmud, s. 230.

³⁵ Antâkî, s. 201; el-Makrîzî, *Hutat*, C. II, s.157-158, Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 26-27. Hasan İ. Hasan, s. 238-239, M. Süheyl Takûş, s. 291,

³⁶ Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 27.

çıkarıldılar. Onların Yemen'e gitmesiyle Mekke idaresi müstakil oldu ve hutbe Fatımî halifesi el-Mustansır Billah adına okundu³⁷.

Emir Muhammed b. Ca'fer Mekke'de Fatımîlerin egemenliğini uzun süre devam ettirmedi. Bir müddet sonra onlardan vazgeçerek hutbeyi Abbasî halifesi el-Kâim Biemrillah adına okunmasını emretti. Bu durumdan haberdar olan Fatımî halifesi Mustansır, yeniden egemenliğini tesis etmek amacıyla, 455/1063 yılında Yemen'de bulunan Ali b. Muhammed es-Suleyhî'yi, kan akıtmamak şartıyla, Mekke üzerine bir hamle yapmak üzere görevlendirdi. Bunun üzerine es-Suleyhî Yemen'den hareket ederek yanında götürdüğü mal ile Mekke ahalisini kendi yanına çekti. Ardından Mekke'de emniyet sağlandı, fiyatlar düştü ve barış ortamı oluştu. es-Suleyhî Kâbe'yi beyaz bir örtü ile örttü. Eski vali Muhammed b. Ca'fer'i görevine iade etti. Hutbe yeniden Fatımîler adına okunduktan sonra Yemen'e geri döndü.³⁸ Es-Suleyhî San'a'ya döndükten sonra halife el-Mustansır kendisine teşekkürlerini bildirdi³⁹.

Mısır'daki siyasi ve iktisadi durumdaki gelişmelere paralel olarak, Hicaz eşrafı ile Fatımîler arasındaki ilişkiler hızlı değişmelere sahne oldu. Sahnenin diğer ucunda da Hicaz'a egemen olabilmek için Abbasî-Fatımî mücadelesinin gölgesinde işler yürümekte idi. Her iki taraf Mekke emîri Ebû Haşim Muhammed b. Ca'fer'i memnun etmek için nöbetleşe biçiminde kendisine hediyeler ve mal gönderiyordu. Bu emîr onların bu rekabetini kâr sayarak her iki taraftan da bolca mal edindi⁴⁰.

el-Mustansır döneminde Mısır'ın şahit olduğu ekonomik kriz, Fatımîlerin her yıl Hicaz'a gönderdiği gıda desteğini etkiledi. Bundan dolayı miktarında indirim oldu. Bunu fırsat addeden Abbasîler Mekke eşrafına yakınlık kurdular. Mekke emîri, Ebu Haşim'e bol miktarda mal yağdırdılar. Amaç Hicaz'ın egemenliğini geri almaktı. Nitekim Mekke emîri 458/1066 yılında hutbeyi Fatımîlerden keserek Abbasî halifesi adına okuttu. Fatımî halifesi el-Mustansır bunu duyunca, Ali b. Muhammed es-Suleyhî'ye adam

³⁷ Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 27-28.

³⁸ Tağriberdî, Cemaluddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf el-Atâbekî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, Beyrut, 1992, C. 5, s. 73; Hüseyin b. Feyzullah el-Hemedânî, *es-Suleyhiyyûn fi'l-Hareketi'l-Fatimiyye fi'l-Yemen*, Dımaşk, (Tarihsiz), s. 90-92; Arif Tamir, *el-Müstansır Billah el-Fatımî*, Beyrut, 1990, s. 103-105.

Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 28. Hasan İ.Hasan, s. 239.

³⁹ el-Hemedânî, s. 93

⁴⁰ M. Süheyl Takûş, s. 374,

göndererek Mekke'ye sefer düzenlemesini ve işleri daha önce olduğu üzere yoluna koymasını emretti⁴¹.

el-Mustansır'ın emrine uyan Ali b. Muhammed 1000 kişilik bir askeri kuvvetin başında Mekke'ye doğru harekete geçti. Ancak Hicaz'a ulaşmadan yolda Saïdu'l-Ehvel b. Necâh'ın kuvvetleri tarafında hezimete uğradı. Bu savaşta Ali b. Muhammed öldürüldü. Anlaşıldığı kadarıyla davranışı Eşraf tarafından kınanan Ebu Haşim, hutbeyi yeniden Fatımîler adına okuttu. Bu durum 462/1070 yılına kadar devam etti⁴².

Onun böyle davranması iktisadi sıkıntıyla alakalıdır. Şiddetü'l-'Uzmâ⁴³ olarak Mısır tarihinde meşhur olan iktisadî buhran yüzünden, el-Mustansır her yıl hac mevsiminde hac kafilesiyle birlikte gönderdiği⁴⁴ destekleri Hicaz'dan kesti. Bundan dolayı Ebu Haşim zorda kaldı. Öyle ki Kâbe'nin örtüsündeki altınları sökecek, Kâbe kapısının plakalarını ve oluğunu sökecek kadar. Kâbe'den söktüğü altın ve gümüş madenlerini dirhem ve dinar olarak darbetti. Bununla da yetinmeyip, Mekkelilerin mallarını müsadere etti ve el-Mustansır'ın isminin hutbeden kaldırılmasını emretti. Ve hutbeyi Abbasî halifesi Kaim Biemrillah adına okuttu. Medine emîri de peygamberin odasında bulunan kandilleri sökerek aynı şeyi yaptı⁴⁵. Ardından 464/1069 yılında Selçuklu Sultanı Alparslan'a bir elçi göndererek, Mekke'de, Fatımîler adına okunan hutbenin kaldırdığını, yerine Abbasî halifesi ve sultanın adının okunduğunu, yine (Şiilerin ezanında yer alan) ezandaki "hayya 'alâ hayri'l-'amel" ifadesinin de çıkarıldığını⁴⁶, bildirdi. Bunun

⁴¹ M. Süheyl Takûş, s. 374,

⁴² Hasan İ.Hasan, s. 238-239; M. Süheyl Takûş, s. 374-375.

⁴³ Adına "Şiddetü'l-Mustansırıyye" de denen bu kıtlık, Halife el-Mustansır döneminde 1065-1071 yılları arasında yedi yıl sürdü. Fatımîler devletinin en büyük ekonomik krizi olan bu felaket başta Hicaz, Irak, Diyarbakır, Musul, Suriye ve Horasan olmak üzere, Azerbayacan ve Ahvaz'da etkileri görülmüştür. Bkz., Aydın Çelik, *Fatımîler Döneminde Kahire Şehri*, Fırat Üniv. Orta Doğu Araştırma Merkezi Yay. Elazığ, 2008, s. 264-266.

⁴⁴ el-Makrîzî'nin belirttiğine göre, el-Mustansır döneminde her yıl Mekke'ye giden hac kafilesine toplam 120.000 dinar masraf yapılmaktaydı. Bu giderlerin içerisinde, gelen heyete verilen 40.000 dinar dışında buraya gönderilen değerli eşyalar, kokular, mumlar, hediyeler, yol, güvenlik, su kuyularının açılması ve fakir fukaraya dağıtılan sadakalar dahildir. Hatta vezir el-Yâzûrî döneminde harcamaların 200.000 dinara kadar ulaştığını ve daha önce hiçbir İslam devleti döneminde bu miktara ulaşılmadığını, belirtmektedir. Bkz. el-Makrîzî, *İtti'azu'l-Hunefâ*, C. 2, s. 303-304.

⁴⁵ M. Süheyl Takûş, s. 375, Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 29.

⁴⁶ Tağrıberdî'nin aktardıklarına göre, Mekke emiri Abbasî halifesinin adına hutbeyi okutmasına rağmen, ezandaki şia mezhebinin şiarlarından sayılan "hayya 'alâ hayri'l-'amel" ifadesinin kaldırılmadığı yönündedir. Nitekim 464/1069 yılında Abbasî halifesi Kaim Biemrillah kendisine eş-Şerîf Ebû Talib el-Hasan'ı mal ve hil'atla göndererek Mekke'de okunan ezandaki bu ifadenin ilğâ edilmesini istedi. Elçi ile uzun bir münazaraya giren emîr,

üzerine Selçuklu Sultanı Alp Arslan kendisine 30.000 dinar ve değerli bir hil'at gönderdi. Ayrıca ona her yıl 10.000 dinar para tahsis etti ve: “Eğer Medine emîri Muhennâ da aynı şeyi yaparsa ona da 20.000 dinarı verir ve her sene için de 5000 dinar tahsis ederim”⁴⁷. dedi

Emîr Muhammed b. Ca'fer Medine-i Münevvere'yi de kendi havzasına katmak suretiyle Hicaz'ın tamamının yöneticisi olmak arzusunda idi. Hutbeyi onlar adına okutarak Abbasî halifesi ve Selçuklu sultanları yönünden işi garantiye aldıktan ve Fatımî halifesinin de dahili meseleleri çözmekle meşgul olduğunu anlayınca, Türklerden oluşan bir ordu ile Medine üzerine yürüdü. Ca'fer, idarede bulunan Muhennâ oğullarına galip gelip onları buradan çıkarttı. Böylece Harameyn'in yegâne yöneticisi oldu⁴⁸.

Şüphesiz emîr Muhammed b. Ca'fer Hicaz'daki egemenlik hedeflerini Abbasî halifesi veya Fatımî halifesinin pozisyonlarına göre şekillendirmekte idi. Kendisini maddi olarak destekleyen halife için hutbeyi okutmaktaydı. Bundan dolayı Halife Kâim Biemrillah 467/1074 yılında vefat ettiği için kendisine gönderilen maddi destek kesilince, hutbeden adını kaldırdı ve Fatımî halifesi el-Mustansır Billah adına okuttu. Abbasî halifesi el-Muktedî Biemrillah kendisine mal gönderince, bu kez Fatımî halifesi yerine onun adını okuttu. 487/1094 yılında el-Muktedî Biemrillah'ın vefatına kadar hutbe onun adına okunmaya devam etti. Ondan sonra yerine geçen oğlu Emîr Kasım da babasının yolunu takip etti. Abbasî halifesi el-Mustazhir ve oğlu el-Müsterşid kendisine hil'at ve mallar gönderdi⁴⁹.

Hem Abbasî halifesi ve hem de Fatımî halifesi tarafından kendisine mali destek gönderilmesine rağmen, idari dönemi boyunca Muhammed b. Ca'fer bu mukaddes topraklarda ne emniyeti sağlayabildi ve ne de işleri düzene sokabildi. Sadece kendi maslahatını gözetti. Onun döneminde aksine işler kötüleşti. Hacılar onun idaresinin son dönemlerinde can güvenliklerinden bile emin olamadılar⁵⁰. Muhammed b. Ca'fer'in Fatımîlere mi yoksa Abbasîlere mi rağbet ettiğine dair net bir tavır sergilemedi. Birbirine yakın

bu görüşmede: “Bu, emîru'l-mü'minîn Ali b. Ebi Talib'in ezanıdır” dedi. Bunun üzerine eş-Şerif ona: “Bu doğru değil, Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb rivayet etmiştir ki, Hz. Ali sadece bazı yolculuklarında bu şekilde ezan okurdu. Bundan, sana ve İbn Ömer'e ne” dedi. Bunun üzerine o ifadeyi ezandan çıkardı. Bkz, Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 29-30.

⁴⁷ İbnü'l-Esir, C. 10, s. 68, Tağriberdi, C. 5, s. 22-23; Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 29; M. Süheyl Takûş, s. 375. Hasan İ. Hasan, s. 239.

⁴⁸ Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 30.

⁴⁹ Tağriberdi, C. 5, s. 98; Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 30-31, M. Süheyl Takûş, s. 376

⁵⁰ Arif Tamir, s. 105-106; Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 30-31,

dönemde dahi her ikisine birden itaat ediyordu. Bu nedenle de Tağriberdî onun politikasını çok şiddetli ifadelerle yermektedir⁵¹.

Emîr Kasım döneminde Mekke huzur ve istikrarı tatmadı. Onun başta kaldığı dönem boyunca yani otuz yıl müddetle, genel vaziyet sıkıntılı geçti. Ancak 518/1124 yılında Emîr Kasım b. Muhammed vefat edip yerine oğlu Fuleyte geçince adaletli ve halkı memnun eden bir idari yaşam başladı. Onun döneminde huzur ve zenginlik oldu ve 527/1133'de ölünceye kadar da hutbeyi Abbasî halifesi el-Müsterşid adına okuttu. Ondan sonra Mekke emîrliğine oğlu Haşim geçti. O Abbasî halifesinin hutbelerde adının okunmasını devam ettirmedi ve hutbeyi Fatımî halifesi el-Hafız adına çevirdi. Fakat bu dönemde Abbasîlerin ismi nihai olarak kesilmedi, aynı dönemde hutbe Abbasî halifesi el-Muktefi adına da okunmuştur. Aynı şekilde 549/1154 yılında yerine geçen oğlu Kasım da Abbasî halifesi el-Müstencid Billâh adına hutbeyi okutmakla birlikte Fatımî halifesi ile de iyi ilişkiler kurdu. Nitekim bu dönemde Mekke'den Mısır'a elçi olarak giden 'Ammâretu'l-Yemenî adlı şair Halife ve vezir tarafından iltifatla karşılanmış ve bu husus, şairin dizelerine, onların methedilmesi ile yansımıştır. Daha sonra ikinci kez Mısır'a Hameyn emîrinin elçisi olarak Kahire'ye giden şair birlikte götürdüğü mektupta Mısırlı hacıların askerler tarafından karşılaştıkları haksızlık ve mal kayıpları için halifeden özür dilenmiştir. Buraya yerleşen şair Fatımîlerin meşhur saray şairleri arasında yer almıştır Fatımîlerin gönlünü almakla birlikte 556/1161 yılında ölünceye kadar Kasım b. Hişam hutbeyi Abbasî halifesi el-Müstencid Billâh adına okuttu. Ondan sonra başa oğlu İsa b. Fuleyte geçti. Onun zamanında Mısır'da Fatımîlerin durumu zayıfladı ve çökmeye doğru yol aldı⁵².

Mısır'daki istikrarsızlık ve vezirlerin iktidardaki hâkimiyeti, Abbasî halifelerinin Mekke ve Medine'de nüfuzlarını yaymada kolaylık sağladı. Fatımîlerin ikinci asrı olarak adlandırılan bu dönemde, idareciler zorda kalmalarına rağmen yine de Hicaz'da davalarını yaymaktan geri kalmamışlardır. Zira Arap Yarımadası'ndaki Fatımî dâileri vasıtasıyla şîâ düşüncesinin muhafazası nispeten de olsa kendisini muhafaza etmeye devam etti. Abbasî ve Fatımî halifeleri egemenliklerini Kutsal topraklarda kurmak için azami gayret göstermelerine rağmen bunun tahakkuku için genel olarak şiddete başvurmayıp barışçıl yöntemlerle bunu halletme yoluna gittiler. Belki de bunu sebebi her ikisinin de bu kutsal toprakları mücadele alanları içerisine sokmak istememelerindendi.

⁵¹ Bkz, Tağriberdî, C. 5, s.137; Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 31,

⁵² Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 31-34,

Öte yandan Fatımîler Mekke'yi Karmatîler tehlikesini uzaklaştırması ve böylece kutsal toprakları himaye etmek suretiyle buraya önem verdiğini, bu topraklara gelen Müslümanların can ve mal güvenliğini temin etmek suretiyle İslam âleminde saygınlığını artırmak istedi.

Mekke ve Medine ümerâsının ellerinde, Hicaz'ı dış tehlikelere karşı koruyacak güçleri yoktu. Aynı zamanda buranın gelirleri ahalsinin ihtiyacını karşılayacak miktarda değildi. Bundan dolayı da kendilerine iltifat eden Fatımîlerin hukuklarını muhafaza ettikleri ve mal ve gıda gönderdikleri müddetçe onlara olan bağılıklarını itiraf ettiler. Bu anlamda Abbasîlerle Fatımîlerin rekabetinden azami ölçüde yararlandıkları açıktır. Dördüncü hicri yüzyılda burayı ziyaret eden Mukaddesî burayı, Fukaralık ve az ilimle vasıflandırmakta, bir diğer seyyâh Nâsır-ı Hüsrev ise Mekke ziyaretinde beşinci yüzyılda da az iskânı, 2000 kadar bir nüfusa sahip olduğunu belirtmekte ve devamla, bunlardan bir grubun açlıktan dolayı buradan göç etmek zorunda kaldığını ifade etmektedir⁵³.

Sonuç olarak, İslam âleminde dinî saygınlığa sahip olan Hicaz bölgesi başta gıda yetersizliği olmak üzere ekonomik yeterliliğe sahip olmadığından dolayı, dışa açık bir siyaset takip etmek zorunda kaldığı, buna mukabil, İslam âleminin siyasi hakimi olmak isteyen devletler ise Hicaz'a yönelik gıda ve para yardımlarıyla bu toprakları kendi nüfuzlarında tutmak istedikleri anlaşılmaktadır.

⁵³ Muhamed Cemaluddin Surûr, s. 34-36,